Politickoekonomické inspirace marxistické sociologie

RADIM VALENČÍK
Ústav marxismu-leninismu VŠE, Praha

O tom, že Leninova definice tříd je důležitým východiskem marxisticko-leninské sociologie, není sporu. Diskuse se však vedou o způsobu její interpretace, způsobu aplikace a operacionalizace pro potřeby sociologického zkoumání. Otevřená také zůstává otázka, nakolik jednotlivé příznaky příslušnosti ke třídě, uvedené ve zmíněné definici, vyčerpávají specifické postavení hierarchicky členěných sociálních skupin v sociálně třídní struktuře společnosti. Domníváme se (a v našem příspěvku se to také pokusíme prokázat), že společným jmenovatelem řady nejasností v dané oblasti je přetrvávající teoretická neprovázanost marxisticko-leninské sociologie a politické ekonomie socialismu. Přesněji, že politická ekonomie socialismu doposud nevytvořila dostatečné teoretické zázemí pro sociologické zkoumání sociálně třídní struktury socialistické společnosti.

Připomeneme-li si Leninovu definici tříd, je zřejmé, že přímo vybízí k politickoekonomické analýze sociálně třídní struktury socialistické společnosti: „Třídy jsou velké skupiny lidí, které se navzájem liší svým místem v historicky určitém systému společenské výroby, svým vztahem (většinou zajištěným a vytčeným v zákonech) k výrobním prostředkům, svou úlohou ve společenské organizaci práce, a tudíž způsoby nabývání a velikostí onoho dílu společenského bohatství, jímž disponují. Třídy, to jsou takové skupiny lidí, z nichž jedna si může přivlastňovat práci druhé, neboť zaujímá rozdílné místo v určité soustavě společenského hospodářství" [Lenin 1955 : 415]. Avšak dostatečně přesně popsat vztah k výrobním prostředkům, úlohu ve společenské organizaci práce, způsoby nabývání a velikost přisvojované části společenského bohatství v případě jednotlivých sociálních skupin (které tvoří sociálně třídní strukturu socialistické společnosti) je možné jen s využitím adekvátního systému kategorií politické ekonomie socialismu. A ten na tuto funkci není doposud připraven. Marxisticko-leninská sociologie proto vycházela většinou z bezprostřední operacionalizace Leninovy definice tříd.[1]) Tím však metodologický význam této definice pro sociologická zkoumání není zdaleka vyčerpán. Ukážeme, že je možné ji nejdříve konkretizovat v rámci systému kategorií politické ekonomie socialismu a teprve potom provést její operacionalizaci.

Takový přístup má pro marxisticko-leninskou sociologii mnohostranný význam. V rámci omezení daných charakterem našeho příspěvku i stávající úrovní poznání můžeme naznačit jen některé jeho aspekty. Proto také nepretendujeme na završený výklad uvedené problematiky a jsme si také vědomi toho, že při nastolení a zpracování otázek souvisejících s aplikací kategoriálního aparátu politické ekonomie socialismu při sociologickém zkoumání sociálně třídní struktury socialistické společnosti se můžeme dopustit řady jednostranností a zjednodušení. Nepochybujeme však o tom, že tyto otázky jsou metodologicky závažné a prakticky aktuální a že diskuse k nim může přinést cenné závěry.

(1) Viz např. *Metodika výzkumu třídní a sociální struktury ČSSR 1978, díl I. a II.* Praha, ÚFS ČSAV 1979 (zejména díl I., s. 62—64). Srov. též F. Zich: *Sociální procesy.* Praha, Svoboda 1986, s. 137.

Leninova definice tříd orientuje na zachycení postavení velkých skupin lidí v systému výrobních vztahů. Co můžeme očekávat od jejího rozvinutí v systému kategorií politické ekonomie socialismu, resp. od konkretizace znaků třídy prostřednictvím kategoriálního aparátu politické ekonomie socialismu? Předběžně si to ukážeme na následujícím příkladu. Při bezprostřední operacionalizaci vztahu k výrobním prostředkům (jako jednoho ze znaku příslušnosti k té či oné třídě) rozlišujeme většinou případ zaměstnanosti ve státním, družstevním a soukromém sektoru.[2]) XXVII. sjezd KSSS však upozornil (v návaznosti na kritiku v pojetí dialektiky výrobních sil a výrobních vztahů) na to, že: „Socialistické vlastnictví má bohatý obsah, zahrnuje mnohostranný systém vztahů při používání výrobních prostředků a využívání výsledků výroby, které se vytvářejí mezi lidmi, kolektivy, odvětvími a celými oblastmi naší země, celou škálu ekonomických zájmů. Tento složitý komplex vztahů vyžaduje určité sladování a soustavnou regulaci, tím spíše, že se vyvíjí. Jestliže si tyto změny hluboce teoreticky neobjasníme, nedospějeme ani ke správným praktickým rozhodnutím, a tedy nedokážeme ani včas vypracovat opatření, na jejichž základě se bude utvářet skutečně zodpovědný vztah k socialistickému vlastnictví... Vztah k vlastnictví je utvářen především reálnými podmínkami, v nichž člověk žije, možnostmi ovlivňovat organizaci výroby, rozdělování a využívání výsledků práce. Jde tedy o další prohlubování socialistické samosprávy v ekonomice [XXVII. sjezd 1986 : 40—41]. Chceme-li tedy vztah k výrobním prostředkům jako znak příslušnosti ke třídě vyjádřit dostatečně přesně, musíme jej uvažovat jako komplex vztahů, který se vyvíjí. A to bez kategoriálního aparátu politické ekonomie nejde. Na základě takové kategoriální konkretizace specifického postavení velkých skupin lidí v systému výrobních vztahů je pak možno zkoumat:

1. Konkrétně historické vývojové posuny v sociálně třídní struktuře společnosti, ve výrobně vztahové determinovanosti postavení jednotlivých sociálně ekonomických skupin, které ji vytvářejí, v projevech této determinovanosti (tedy v jejich společenském chování). Je například zřejmé, že jiné bude konkrétní postavení příslušníka dělnické třídy ve výrobních vztazích v případě, že ponese reálnou zodpovědnost za konečné národohospodářské výsledky dosahované v rámci příslušného základního hospodářského článku a bude moci tyto výsledky ovlivňovat nejen svou bezprostřední prací, ale i praktickou účastí na řízení, a jiné bude v případě, kdy tuto odpovědnost nenese. Přesná analýza těchto konkrétně historických vývojových posunů a tendencí je zvlášť důležitá v současné době, kdy realizujeme náročný projekt přestavby hospodářského mechanismu.
2. Sociálně třídní strukturu v celé její hierarchii, tj. včetně vnitrotřídní struktury a postavení mezitřídních sociálně ekonomických skupin (a pochopitelně i jejich podskupin) v systému výrobních vztahů. Je zřejmé, že jak z hlediska vztahu k výrobním prostředkům (pojatého jako vývojového komplexu vztahů), tak i z hlediska ostatních znaků příslušnosti ke třídě se v případě jednotlivých složek tříd (které tvoří její vnitrotřídní strukturu) budou vyskytovat podstatné modifikace (jež se budou projevovat i v chování jejich příslušníků). Zvlášť výrazné pak budou tyto modifikace v postavení mezitřídních sociálně ekonomických skupin a jejich podskupin.
3. Objektivní determinanty formování a uplatňování subjektivních předpokladů příslušníků jednotlivých sociálně ekonomických skupin pro jejich účast na řešení úkolů socialistické výstavby. Je zřejmé, že konkrétně historický

(2) Viz např. *Metodika výzkumu třídní a sociální struktury ČSSR 1978, díl I.* Praha, ÚFS ČSAV 1979, s. 63.

charakter vztahu k výrobním prostředkům (i dalších znaků příslušnosti ke třídě) vytváří též konkrétně historické podněty i zábrany pro účast příslušníků různých sociálně ekonomických skupin na řešení úkolů socialistické výstavby; tyto podněty i zábrany mají v případě různých sociálně ekonomických skupin své specifikace. Konkrétní analýza vedená tímto směrem umožňuje porozumět například tak aktuální otázce, jako je dialektika hybných sil a bariér (resp. zájmových bariér) strategie urychlení sociálně ekonomického rozvoje.

Pojem „sociálně ekonomická skupina", který jsme použili ve výše uvedených bodech, si zasluhuje podrobnější výklad. Protože kategoriální konkretizace Leninovy definice tříd umožňuje vymezit specifické postavení ve výrobních vztazích nejen tříd, ale i jejich vnitřních složek a mezitřídních skupin, potřebujeme pojem, který by vyjadřoval určitou, společensky významnou skupinu lidí (třídu, její vnitrotřídní složku, mezitřídní skupinu, její podskupinu), jež se svým specifickým postavením ve výrobních vztazích (ve větší či menší míře, podle toho, jakou rozlišovací schopnost přístupu požadujeme či jaké jsme schopni dosáhnout) odlišuje od ostatních. Pojem „sociálně ekonomická skupina" se nám zdá být pro tento účel nejvhodnější. Jednak byl v tomto smyslu použit v dostatečně reprezentativním teoretickém materiálu [Program 1986 : 115], jednak přívlastek „sociální" je v něm konkretizován přívlastkem „ekonomický", který na oblast výrobních vztahů orientuje. Budeme-li pojem „sociálně ekonomická skupina" používat v dalším textu, budeme mít vždy tento jeho výklad na mysli, přičemž za určující sociálně ekonomické skupiny považujeme třídy.

Nejedná se přitom jen o terminologickou záležitost, ale o vymezení určitého způsobu přístupu ke zkoumání sociálně třídní struktury socialistické společnosti. To, že při sociologických zkoumáních nevystačíme s tou rozlišovací schopností, která by zůstávala na úrovni tříd, je všeobecně známo. Potřebujeme mít plastičtější obraz sociálně třídní struktury, uvažovat detailnější členění společnosti na společensky významné skupiny lidí. Uvažování hierarchie sociálně ekonomických skupin, jejichž určitost je dána specifickým postavením v systému výrobních vztahů a modifikacemi tohoto postavení (přecházíme-li k jejich podskupinám), je jednou z možných cest zvýšení rozlišovací schopnosti. Sice nejdůležitější (což je dáno místem a úlohou výrobních vztahů v determinacích společenského vývoje), rozhodně však ne jedinou (můžeme také uvažovat věk, pohlaví, profesi, členství ve společenských organizacích atd.). To mimo jiné znamená, že hierarchie sociálně třídní struktury má více aspektů, rozvíjí se ve více směrech. Protože dosavadní sociologické výzkumy neměly dostatečné teoretické zázemí v politické ekonomii socialismu, přecházely od vymezení příslušnosti ke třídě při zvýšení rozlišovací schopnosti i k jiným aspektům hierarchie sociálně třídní struktury, než je ten, který vyplývá z odlišného postavení sociálně ekonomických skupin v systému socialistických výrobních vztahů, aniž by byl výrobně vztahový aspekt dostatečně důsledně respektován.[3])

Pokud není výrobně vztahový aspekt sociálně třídní struktury socialistické společnosti dostatečně přesně analyzován, pokud k němu nejsou vztaženy ostatní aspekty (tj., aby jej ostatní organicky doplňovaly), dochází k tomu, že jej tyto aspekty nahrazují. Při sociologických výzkumech pak nelze využít všechny

(3) Dostatečně reprezentativním příkladem je mezinárodní srovnávací výzkum, který uskutečnila třetí Problémová komise mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí. Viz: *Sbliženije rabočego klassa i inženěrno-techničeskoj inteligencii socialističeskich stran.* Praha, ČSAV 1985.

možnosti, které nabízí materialistická koncepce společenského vývoje. Neúplnost zachycení objektivních determinací společenského pohybu pak vede k tomu, že nedokážeme vždy přesně identifikovat podstatu poznávaných jevů, vznikají potíže při teoretické reprodukci dialektiky jevu a podstaty při zkoumání společenského pohybu.

Za jednu z hlavních příčin toho, že politická ekonomie socialismu nevytvořila dostatečné teoretické zázemí pro marxisticko-leninskou sociologii, považujeme skutečnost, že nebyly rozvinuty metodologické funkce politické ekonomie socialismu při materialistickém výkladu společenského pohybu.[4]) Nemohlo tomu ani být jinak, pokud byly výrobní vztahy analyzovány „odtrženě od reálného stavu výrobních sil a praktické činnosti lidí", čímž vznikl „spekulativní, ustrnulý obraz výrobních vztahů jako neměnné podstaty, který je vzdálen skutečnosti".[5]) Politická ekonomie socialismu tak mohla svými kategoriálními prostředky jen více méně přibližně vymezit žádoucí stav výrobních vztahů, nedokázala (a ani si to nekladla za cíl) zachytit jejich konkrétně historický charakter. Jako zájmy lidí se však projevuje nikoli nějaká modelová představa žádoucího, ale reálně existující úroveň výrobních vztahů. Překonání uvedeného nedostatku politické ekonomie socialismu je nezbytné, pokud chceme charakterizovat její význam pro marxisticko-leninskou sociologii.

Z tohoto hlediska považujeme za přesnou a orientační následující myšlenku F. Zicha: „Ve společenském systému existuje mnoho rozporů. Základní rozpor spočívá ve vztahu mezi výrobními silami a výrobními vztahy. V podmínkách socialistické společnosti vzrostla míra shody protikladů tohoto rozporu, přesto však jsou a budou nadále rozporného charakteru. Plyne to i z rozdílného stupně rozvoje jednotlivých složek jak výrobních sil, tak i výrobních vztahů. Tento základní rozpor je složitě transformován do třídních a skupinových zájmů, do jejich aktivity a vzájemných vztahů. Projevuje se tedy zákonitě v celé řadě obecných i specifických rozporů v sociálním systému socialistické společnosti. Jejich stav, vývoj a způsob řešení ovlivňuje celý proces výstavby rozvinuté socialistické společnosti" [Zich 1986 : 151—152]. Není náhodou, že s podobnou myšlenkou se setkáme i u řady sovětských autorů, kteří pracují v oboru politické ekonomie socialismu, historického materialismu a vědeckého komunismu. Například V. Kulikov uvádí: „Výrobní vztahy i ekonomické zákony vyjadřující jejich podstatu, a tedy pohyb a řešení ekonomických rozporů se realizují prostřednictvím činnosti lidí. A lidé jsou uváděni do pohybu svými zájmy. Proto analýzu rozporů (které vycházejí z určujícího rozporu mezi výrobními silami a výrobními vztahy — pozn. R. V.) je nutné dovést až do odhalení *subjektů zainteresovaných a zodpovědných* za realizaci každé z protikladných stran. Toto pravidlo působí nezávisle na tom, zda se hovoří o pokrokové nebo regresívní straně. Ve druhém případě je zvlášť důležité určit mechanismus lokalizující a tlumící činnost subjektů, které jsou zainteresovány na zachování přežívajících forem" [Kulikov 1986 : 124]. Také M. Rutkevič hovoří „o nutnosti dovést analýzu rozporů mezi sférami, oblastmi, stránkami, aspekty života společnosti (přičemž za určující zde též považuje rozpory mezi výrobními silami a výrobními vztahy — pozn. R. V.) až do analýzy rozporů mezi lidmi, především třídami, sociálními skupinami, vrstvami, které se liší svým místem v historicky určitém systému výrobních vztahů" [Rutkevič 1986 : 14].

---

(4) Tato otázka byla podrobně analyzována, příčiny daného stavu doloženy historickou exkurzí v článku *Analýza sociálně třídní struktury socialismu* [Valenčík 1987].

(5) Viz souhrnný rozbor nedostatků v pojetí dialektiky výrobních sil a výrobních vztahů za socialismu v projevu M. Gorbačova *Tvůrčí aktivita lidu*. Praha, Svoboda 1985, s. 16—17.

Pokud M. Gorbačov na lednovém zasedání ÚV KSSS v r. 1987 uvedl, že rozvíjející se socialismus, „dialektika jeho hybných sil a rozporů i skutečný stav společnosti, nebyly předmětem hlubokého vědeckého bádání [O přestavbě 1987 : 3], pak právě přechod od přesné, konkrétně historické analýzy dialektiky výrobních sil a výrobních vztahů, rozporů, které zde mohou vznikat, k rozporům v rámci sociálně třídní struktury společnosti, k rozporům mezi lidmi, kteří přísluší k různým sociálně ekonomickým skupinám a mají tedy odlišné postavení v systému vyvíjejících se socialistických výrobních vztahů, je cestou k překonání uvedeného nedostatku. Je nasnadě, že pokud chceme tento teoretický přechod realizovat, musíme mít plastický, přesnými kategoriálními prostředky politické ekonomie socialismu vyjádřený obraz konkrétně historického stupně rozvoje systému socialistických výrobních vztahů z hlediska specifického postavení různých, hierarchicky členěných sociálně ekonomických skupin v tomto systému. O formulování východisek k jeho vytvoření se pokusíme v další části našeho příspěvku.

Především si musíme ujasnit vztah mezi realizací výrobních vztahů a činností lidí. Výrobní vztahy neexistují vně činností lidí, jsou však vůči těmto činnostem určující, determinují i jejich subjektivní předpoklady. Jako takové jsou pak činnostmi lidí reprodukovány. Proto je vhodné přistoupit k jejich zkoumání v následujícím určení: Výrobní vztahy jsou činnostmi lidí reprodukované a dotvářené určující podmínky těchto činností. Tím vyjadřujeme jak tu skutečnost, že ve společenské výrobě lidé vstupují do určitých, nutných, na jejich vůli nezávislých vztahů, výrobních vztahů, tak i tu skutečnost, že bez činností lidí by nemohly existovat ani výrobní vztahy, že výrobní vztahy nemají samostatnou existenci vně činností lidí.

Realizace výrobních vztahů prostřednictvím činností lidí spadá vjedno s jejich aktuální existencí. Jako takové fungují mimo jiné v oblasti směny a v oblasti řízení ekonomických procesů. Protože činnosti lidí působí neustále na změny podmínek, v nichž tyto činnosti probíhají, dochází tím i ke změnám výrobních vztahů samých. Výrobní vztahy jsou současně formami, v nichž si lidé své činnosti vyměňují. Tato výměna může mít různou podobu. Může se například jednat o směnu, kdy si dva ekonomicky samostatné subjekty mezi sebou vyměňují své činnosti podle určitého ekvivalentu, může se též jednat o výměnu činností mezi objekty řízení ekonomických procesů určovanou subjektem řízení. Všimněme si podrobněji politickoekonomického základu realizace výrobních vztahů jako forem výměny činností.

K prvnímu způsobu realizace výrobních vztahů prostřednictvím činností lidí dochází při směně materiálních užitných hodnot mezi ekonomickými subjekty. Ekonomické subjekty směňují mezi sebou užitné hodnoty a výsledkem aktivity, kterou přitom vyvíjejí, je reprodukce a modifikace výrobních vztahů. Činnosti lidí, jimiž jsou v tomto případě realizovány výrobní vztahy, se zde přímo vážou na utváření směnných vazeb mezi nimi.

Je to jediný způsob realizace výrobních vztahů? Rozhodně ne. Ve společenské dělbě práce dochází k určitému osamostatnění společenských funkcí, jejichž prostřednictvím jsou výrobní vztahy též realizovány, ovšem poněkud odlišnou formou. Základem tohoto osamostatnění je kooperace.

Abychom si ukázali, v čem tato odlišnost spočívá, připomeneme si stručně Marxovo pojetí kooperace. Definuje ji následovně: „Forma práce, při níž se mnoho osob plánovitě a společně účastní téhož pracovního procesu nebo různých, ale spolu souvisejících pracovních procesů, se nazývá kooperace“ [Marx 1954 : 350]. Zdůrazňuje přitom, že z kooperace samé, z plánovité součinnosti vzniká „produktivní síla společenské práce“, dochází ke „zvýšení produktivní síly práce“ [Marx 1954 : 354—355]. Současně upozorňuje na to, že dochází

k osamostatnění řízení jako zvláštní funkce, která má dvojakou povahu — jednak zvyšuje produktivní sílu práce, jednak realizuje výrobní vztahy daného výrobního způsobu: „Každá bezprostředně společenská čili společná práce, konaná v poměrně velkém měřítku, potřebuje ve větší nebo menší míře řízení, které uvádí v soulad individuální práce a plní všeobecné funkce, vznikající z pohybu celého produktivního tělesa, na rozdíl od pohybu jeho samostatných orgánů... Kapitalistovo řízení je nejen zvláštní funkce, která vzniká ze samé povahy společenského výrobního procesu a která k němu patří, je zároveň funkce vykořisťování tohoto společenského pracovního procesu a jako taková je podmíněna neodstranitelným antagonismem mezi vykořisťovatelem a surovým materiálem jeho vykořisťování" [Marx 1954 : 356]. Tam, kde je třeba uvádět souhrn rozmanitých činností do souladu, tam dochází k osamostatnění určitých druhů činností, které tuto funkci zabezpečují. Pokud jsou těmito specifickými druhy činností uvnitř kooperace zprostředkovány vztahy výměny činností, dochází těmito činnostmi k přímé realizaci výrobních vztahů.

Přesto, že mezi oběma způsoby realizace výrobních vztahů (při směně mezi ekonomickými subjekty a při kooperaci ekonomických subjektů) je podstatný rozdíl, může existovat a také existuje řada přechodných forem, které mají smíšené rysy. Můžeme je najít ve všech výrobních způsobech. Nás bude zajímat především problematika realizace socialistických výrobních vztahů. Zde se na všech úrovních společenské výroby (a samozřejmě i v celospolečenském měřítku) setkáme s rozvinutou podobou obou způsobů realizace výrobních vztahů. Je to dáno již tím, že vztahy výměny činností mezi výrobci si v podstatné míře ještě ponechávají charakter směnných vztahů. Současně však nejen uvnitř jednotlivých ekonomicky relativně samostatných výrobců, ale i na úrovni celé společnosti, dochází ke kooperaci, plánovité organizaci práce.

Rozbor složité struktury realizace socialistických výrobních vztahů (zastoupení obou způsobů v každém konkrétním případě) je tak jedním z důležitých východisek vymezení postavení jednotlivých sociálně ekonomických skupin ve výrobních vztazích. Přitom je třeba věnovat velkou pozornost zejména otázce vzájemné podmíněnosti obou způsobů realizace socialistických výrobních vztahů na každém konkrétně historickém stupni jejich vývoje.

Rozlišení obou způsobů realizace výrobních vztahů je důležitým východiskem analýzy výrobně vztahové anatomie sociálně třídní struktury socialistické společnosti, ne však jediným. Umožňuje sice ukázat, jak vznikají a jakou úlohu plní jednotlivé druhy činností ve společenské dělbě práce, nedává však ještě kritéria ocenění jejich přínosu, vyhodnocení míry plnění jejich společenských funkcí. Bez použití dalších politickoekonomických kategorií také můžeme s rozlišením obou způsobů realizace výrobních vztahů pracovat jen v empiricko-intuitivní poloze. Potřebovali bychom však jejich přesné odlišení, vyjádřené začleněním jejich kategoriálního vymezení do celého systému kategorií politické ekonomie socialismu.

K tomu se nabízí uplatnění *kategorie produktivní a neproduktivní práce*, mimo jiné proto, že při kooperaci, jak jsme si již ukázali, dochází ke zvýšení produktivní síly práce. K. Marx rozlišuje pojetí produktivní práce v dvojím smyslu — materiálním a sociálně ekonomickém [Pudlák 1985]. V materiálním smyslu je práce produktivní tehdy, jedná-li se o působení na materiální pracovní předmět, jehož výsledkem jsou určité materiální užitné hodnoty. V sociálně ekonomickém smyslu je práce produktivní tehdy, je-li jejím prostřednictvím realizován základní ekonomický zákon daného výrobního způsobu.

Pokud bychom se spokojili jen s dichotomickým rozlišením jednotlivých konkrétních prací na produktivní a neproduktivní (v materiálním a sociálně ekonomickém smyslu), nedostali bychom dostatečně plastický obraz výrobně vzta-

hové určitosti jednotlivých sociálně ekonomických skupin. Navíc by jednoznačné zařazení jednotlivých druhů konkrétních prací z hlediska výše uvedených kategorií bylo v řadě případů sporné. Je však možné postupovat jiným způsobem, který více odpovídá objektivně existujícím dialektickým přechodům mezi produktivní a neproduktivní prací, že vztah mezi produktivní a neproduktivní prací má vždy konkrétně historickou podobu a že se tento vztah vyvíjí. Zaměříme pozornost na otázku zprostředkování, která podmiňují produktivní charakter práce (u těch konkrétních prací, které nejsou bezprostředně produktivní v materiálním smyslu — přitom víme, že jejich společenský význam neustále roste; u všech konkrétních prací z hlediska jejich produktivního charakteru v sociálně ekonomickém smyslu). Potom můžeme říci, že:

1. Práce, která není bezprostředně produktivní v materiálním smyslu, se rozvinutím příslušných zprostředkování (spojením vědy s výrobou, ale také např. sféry rozvoje člověka s uplatňováním jeho schopností ve výrobě apod.) produktivní stává.
2. Práce produktivní v materiálním smyslu (ať již bezprostředně či zprostředkovaně) nemusí být ještě produktivní v sociálně ekonomickém. Záleží na tom, v jaké míře je (za socialismu) bezprostředně společenskou, jaké místo má při realizaci základního ekonomického zákona socialismu.

Práce, která není bezprostředně produktivní v materiálním smyslu, vytváří předpoklady pro působení na materiální předmět, pro tvorbu materiálních užitných hodnot. Tyto mohou, ale také nemusí být využity. (Může se také jednat o využití plné či jen částečné.) Závisí na tom, jak jsou rozvinuta zprostředkování, všechny podstatné mezičlánky uplatnění těchto předpokladů. Podobně i práce, která není bezprostředně produktivní v sociálně ekonomickém smyslu, potenciálně slouží k uspokojování potřeb společnosti (v souladu se základním ekonomickým zákonem socialismu). O tom, zda a do jaké míry bude skutečně přispívat k uspokojování potřeb společnosti, rozhodují též příslušná zprostředkování. V obou případech se jedná o zprostředkování v rámci společenské dělby práce z hlediska jejího výrobně vztahového aspektu.

Z ekonomického hlediska je zřejmé, že výsledkem fungování mechanismů a realizace vývojových tendencí spojených s dialektikou produktivní a neproduktivní práce, resp. bezprostředně a zprostředkovaně produktivní práce (tj. výsledkem rozvinutí zprostředkování, která umožňují, aby práce, jež není bezprostředně produktivní v materiálním smyslu, byla zprostředkovaně produktivní, a současně aby produktivní práce v materiálním smyslu byla také prací bezprostředně společenskou, tj. produktivní v sociálně ekonomickém smyslu) je růst společenské produktivity práce. Z hlediska sociálně politického pak uvedené pojetí umožňuje podchytit ty důležité momenty ve změnách výrobně vztahové anatomie sociálně třídní struktury socialistické společnosti, které nejsou a nemohou být přímým (automatickým) důsledkem změn v charakteru rozvoje výrobních sil. Tyto změny (ať již probíhající, nazrávající či nezbytné) jsou významné při posuzování reálného a žádoucího chování příslušníků jednotlivých sociálně ekonomických skupin, jejich společenské, zejména politické aktivity, obsahu pracovních činností, které vykonávají, kvality (míry naplnění společenských funkcí) těchto činností.

Na uvedené výrobně vztahové určení specifického místa jednotlivých sociálně ekonomických skupin můžeme navázat dalšími kategoriemi. Za socialismu je práce produktivní v sociálně ekonomickém smyslu natolik, nakolik je prací bezprostředně společenskou, nakolik je spjata s realizací základního ekonomického zákona socialismu. Zprostředkování realizace tohoto zákona jsou daná obsahem složitého procesu vytváření ekonomických podmínek pro uspokojo-

vání potřeb člověka, rozvojem jeho schopností a jejich uplatňováním při vývoji společnosti (zejména z hlediska zpětného působení sociálního rozvoje na ekonomický růst). Rozvojem těchto zprostředkování (spolu s dalšími společenskými předpoklady) dochází k přerůstání základního ekonomického zákona v zákon ekonomie času (všestranný rozvoj schopností člověka působí zpětně na produktivní sílu práce jako největší produktivní síla).[6]) S realizací příslušných zprostředkování jsou spojeny určité specifické druhy pracovních činností ve společenské dělbě práce, úloha určitých sociálně ekonomických skupin pracovníků. Odtud pak vyplývá i politickoekonomické určení jejich postavení ve výrobních vztazích.

I v případě bezprostředně společenské práce musíme respektovat, že vyjadřuje určitý výrobní vztah, který se jako nutný a určující prosazuje jen natolik, nakolik jsou rozvinuta zprostředkování jeho realizace. O jaká zprostředkování se jedná především? Je to jednak plánovitost, plánovitá organizace společenské výroby. Je to však i plánovité využívání zbožně peněžních vztahů, zákona hodnoty, vztahů, které vyplývají z relativní ekonomické samostatnosti socialistických výrobců. Prostřednictvím ekonomicky relativně samostatného výrobce se také práce řady sociálně ekonomických skupin (pracovníků předvýrobních etap, technických hospodářských pracovníků apod.), která není bezprostředně produktivní v materiálním smyslu, stává zprostředkovaně produktivní (jedná se o jeden z aspektů politickoekonomického vyjádření problematiky souhrného pracovníka).

Provedli jsme jen velmi stručný nástin možnosti zachycení dialektiky produktivní a neproduktivní práce (resp. zprostředkování podmiňujících produktivní charakter práce) v materiálním a sociálně ekonomickém smyslu. (Podrobnější vyjádření by přesahovalo nejen rámec našeho příspěvku, ale v řadě bodů by naráželo na omezení vyplývající ze stávající úrovně politickoekonomického poznání, zejména však, vzhledem k mnohostrannosti uvedené problematiky, je třeba zaměřit se jen na ty podstatné aspekty, které v tom či onom konkrétním zadání sociologického zkoumání vystupují do popředí.)[7])

Připomeneme-li si jednotlivé znaky výrobně vztahové určitosti tříd (sociálně ekonomických skupin), pak:

1. Při analýze vztahu určité sociálně ekonomické skupiny k výrobním prostředkům (v rámci společenského vlastnictví výrobních prostředků) je třeba zaměřit pozornost zejména na vymezení způsobu, kterým se jednotlivé sociálně ekonomické skupiny podílejí na realizaci socialistických výrobních vztahů, na to, jak je touto realizací výrobních vztahů zprostředkován vztah k výrobním prostředkům.
2. Při analýze místa určité sociálně ekonomické skupiny ve společenské organizaci práce je třeba zaměřit pozornost zejména na vymezení zprostředkování, která podmiňují, aby se konkrétní práce příslušníků jednotlivých sociálně ekonomických skupin stala produktivní v materiálním a sociálně ekonomickém smyslu.
3. V návaznosti na to je pak nutné analyzovat konkrétní formy přisvojování příslušné části společenského bohatství příslušníky jednotlivých sociálně ekonomických skupin, to, jak v rámci těchto forem dochází k naplňování (po případě narušení) zákona rozdělování podle práce.

Jako příklad můžeme uvést okruh otázek, který přispívá ke konkretizaci výrobně vztahové určitosti jednotlivých sociálně ekonomických skupin (aniž zde pretendujeme na jeho úplnost):

---

(6) Srov. Marxovo pojetí zákona ekonomie času [Marx 1972 : 343].

1. Jak se příslušníci dané sociálně ekonomické skupiny podílejí na realizaci výrobních vztahů formou směny?
2. Jak se příslušníci dané sociálně ekonomické skupiny podílejí na realizaci výrobních vztahů v rámci funkcí vyplývajících z kooperace práce (jak v celospolečenském měřítku, tak i v rámci ekonomicky relativně samostatných výrobců)?
3. Která zprostředkování podmiňují produktivní charakter práce příslušníků dané sociálně ekonomické skupiny v materiálním smyslu?
4. Která zprostředkování jsou nutná k tomu, aby se práce příslušníků dané sociálně ekonomické skupiny stávala produktivní v sociálně ekonomickém smyslu?
5. Jakými konkrétními formami dochází k uplatnění a hodnocení výsledků práce příslušníků dané sociálně ekonomické skupiny a jak je v návaznosti na to realizován vztah rozdělování podle práce?
6. Jaké možnosti změny v příslušnosti k té či oné sociálně ekonomické skupině příslušníci jednotlivých sociálně ekonomických skupin mají, čím jsou tyto změny podmíněny a vyvolávány?
7. Jak s rozvojem výrobních vztahů dochází ke změnám sociálně ekonomických skupin (jak z hlediska jejich určitosti, tak i z hlediska utváření celé sociálně třídní struktury)?

Od nastínění těchto otázek k operacionalizaci kategoriálního vyjádření výrobně vztahové určitosti sociálně ekonomických skupin pro potřeby sociologických zkoumání není přímá cesta, je třeba uvažovat řadu zprostředkujících článků. Základní orientace přitom však musí vycházet z jasné představy o tom, co zkoumáním sledujeme. To je možné prizmatem použitých kategoriálních prostředků politické ekonomie charakterizovat takto: Kdyby byla plně rozvinuta všechna zprostředkování podmiňující produktivní charakter práce jednotlivých sociálně ekonomických skupin (v materiálním a sociálně ekonomickém smyslu), byl by tím jednoznačně určen i způsob realizace výrobních vztahů prostřednictvím činností lidí (jako vztahů, jež vycházejí ze společenského vlastnictví) a kritéria přínosu každého účastníka reprodukčního procesu, včetně jejich důsledného uplatnění. (Neznamenalo by to nic jiného, než že každý účastník reprodukčního procesu jako příslušník určité sociálně ekonomické skupiny by jednal plně v souladu s objektivními požadavky rozvoje socialistické společnosti a byl podle svého přínosu také odměňován. (Reálný stav socialistické společnosti se však bude vždy více či méně (v závislosti na stupni jejího vyzrání) od takového ideálu odlišovat. Proto předpoklad plné rozvinutosti zprostředkování podmiňujících produktivní charakter práce (v materiálním a sociálně ekonomickém smyslu) může sloužit jen k vypracování určitého cílového modelu (k němuž je třeba směřovat a s nímž je nutné reálný stav porovnávat), nemůže však být využit k vyjádření objektivních determinant reálného jednání lidí na konkrétně historickém stupni vývoje socialistické společnosti. Právě naopak, metodologie politickoekonomického i sociologického zkoumání se musí orientovat na postižení těch zprostředkování, která nejsou dostatečně rozvinuta, na příčiny, důsledky a cesty odstranění této nerozvinutosti.

Nerozvinutost těch či oněch zprostředkování podmiňujících produktivní charakter práce (v materiálním a sociálně ekonomickém smyslu) má své důsledky i předpoklady v realizaci výrobních vztahů a v rozdělování podle práce. Umožňuje vznik různých druhů zneužívání podílu na realizaci výrobních vztahů ve společenské dělbě práce a zpětně je tímto reprodukována, ztěžuje uplatnění kritérií rozdělování práce, otevírá možnosti pro porušování sociální spravedlnosti.

Pokud hledisko produktivní práce vyjadřuje místo příslušníků jednotlivých sociálně ekonomických skupin ve společenské organizaci práce, projevuje se jako produktivní síla práce a je vyjádřitelné prostřednictvím kritérií efektivnosti, pak hledisko způsobu podílu příslušníků jednotlivých sociálně ekonomických skupin na realizaci výrobních vztahů konkretizuje jejich vztah ke společenskému vlastnictví a projevuje se v politické oblasti; z uvedených hledisek nakonec vyplývá i postavení ve vztazích rozdělování, které bezprostředně souvisí se zájmy příslušníků jednotlivých sociálně ekonomických skupin. Vzájemná podmíněnost uvedených hledisek (která je dána již tím, že výrobní vztahy vždy tvoří určitý jednotný celek a jen ve své souvislosti s ostatními sférami společnosti vystupuje do popředí ta či ona stránka) si vyžaduje úzkou součinnost mezi teoretickým zachycením toho, co je ekonomicky měřitelné, teoretickým rozpracováním otázek politické aktivity pracujících a teoretickým řešením problematiky zájmů, tedy mimo jiné i úzkou spoluprací mezi politickou ekonomií a marxisticko-leninskou sociologií [Zaslavskaja—Ryfkina 1986].

Sociálně ekonomické skupiny jsou výrobními vztahy na konkrétně historicky určitém stupni svého vývoje nejen vytvářeny a určovány, ale samy také svojí pracovní i mimopracovní činností zabezpečují jejich fungování a rozvíjení, po případě je i deformují. Svým postavením ve výrobních vztazích se jednotlivé sociálně ekonomické skupiny mimo jiné odlišují i tím, že:

1. mají různou zodpovědnost za jejich fungování a vývoj, různě mohou ovlivňovat možnosti společenského uplatnění výsledků své vlastní práce a práce jiných sociálně ekonomických skupin;
2. jejich příslušníci mají různé možnosti zneužívání svého postavení ve společenské dělbě práce, podílu na realizaci výrobních vztahů;
3. různým způsobem se do jejich postavení promítají důsledky případného zneužívání místa ve společenské dělbě práce některými příslušníky jednotlivých sociálně ekonomických skupin;
4. mají různou možnost podílet se na překonávání různých forem zneužívání místa ve společenské dělbě práce některými příslušníky jednotlivých sociálně ekonomických skupin.

Uvedená hlediska odlišnosti jednotlivých sociálně ekonomických skupin je možné poměrně přesně vyjádřit kategoriálními prostředky politické ekonomie socialismu. Na základě toho je pak možné konkretizovat vymezení objektivní determinovanosti vedoucí úlohy dělnické třídy za socialismu (která je svým postavením ve výrobních vztazích nejdůsledněji zainteresována na řešení a dořešení všech úkolů socialistické výstavby, protože její příslušníci mají nejmenší možnost zneužívat své postavení ve společenské dělbě práce a současně se do jejich postavení svými důsledky nejvíce negativně promítá zneužívání postavení ve společenské dělbě práce některými příslušníky jednotlivých sociálně ekonomických skupin) i objektivní determinovanosti utváření jejího svazku s ostatními pracujícími. Otázka svazku je přitom zvlášť významná. Při jejím řešení je třeba vycházet nejen z porovnání možností zneužívání postavení ve společenské dělbě práce u příslušníků různých sociálně ekonomických skupin a dopadů tohoto zneužívání, ale i z toho, že na současném stupni rozvoje socialistické společnosti, na současném stupni její vyzrálosti, se rozpory vyplývající z různého postavení jednotlivých sociálně ekonomických skupin ve výrobních vztazích přenášejí především do vnitřních rozporů v rámci těchto sociálně ekonomických skupin. Význam případných rozporů mezi sociálně ekonomickými skupinami při objasnění hybných sil a bariér rozvoje společnosti ustupuje do pozadí (žádná sociálně ekonomická skupina nemá již privilegované postavení, žádná sociálně ekonomická skupina nemůže jako celek zneužívat svého

specifického postavení ve společenské dělbě práce, ve výrobních vztazích a při realizaci těchto vztahů), do popředí však vystupuje problematika rozporů uvnitř jednotlivých sociálně ekonomických skupin. Jde konkrétně o rozpory na jedné straně mezi těmi, kteří mají (objektivně podmíněný) zájem na plném uplatnění svých schopností, výsledků své práce, na rozvinutí zprostředkování podmiňujících produktivní charakter jejich práce v materiálním a sociálně ekonomickém smyslu, na rozvoji celého systému výrobních vztahů, jejichž základem je společenské vlastnictví, a tudíž i na příslušném postavení v rozdělování, a na druhé straně těmi, jimž nerozvinutost zprostředkování podmiňujících produktivní charakter jejich práce v materiálním a sociálně ekonomickém smyslu vyhovuje, protože je spojena s omezenou možností hodnotit reálný přínos jejich práce, zastírá bezprostřední projevy neadekvátního přínosu, dává prostor pro zneužívání postavení ve společenské dělbě práce a poskytuje nežádoucí zvýhodnění vyplývající z narušení vztahů rozdělování podle práce. To se týká zvláště příslušníků těch sociálně ekonomických skupin, jejichž práce zaujímá ve společenské dělbě práce významné místo. I tyto rozpory uvnitř sociálně ekonomických skupin jsou dány výrobně vztahovou určitostí sociálně ekonomických skupin, i když jsou zprostředkovány subjektivními předpoklady příslušníků těchto sociálně ekonomických skupin pro výkon příslušné pracovní činnosti. Mimo jiné právě skutečnost, že rozpory mezi výrobními silami a socialistickými výrobními vztahy se přenášejí do těchto rozporů, které mají jak objektivní determinovanost, danou výrobně vztahovou určitostí jednotlivých sociálně ekonomických skupin, tak i své subjektivní příčiny (resp. jsou projevem diferencovaných subjektivních předpokladů jednotlivých příslušníků daných sociálně ekonomických skupin pro výkon pracovní činnosti), si vyžaduje těsnější spolupráci mezi politickou ekonomií socialismu a marxisticko-leninskou sociologií. Chtěli jsme v našem příspěvku dát některé náměty, které mohou sloužit jako podněty pro teoretickou diskusi i jako inspirace při sociologických zkoumáních. Vyžadují přirozeně další rozpracování jednak v rovině kategoriálního aparátu politické ekonomie socialismu, jednak při operacionalizaci jeho aplikace k zachycení výrobně vztahové určitosti sociálně ekonomických skupin v marxisticko-leninské sociologii.

Literatura

Gorbačov, M.: *Tvůrčí aktivita lidu.* Praha, Svoboda 1985.
Kulikov, V.: *Protivorečija socializma kak istočnik jego razvitija.* Voprosy ekonomiki 1986, č. 1.
Lenin, V. I.: *Spisy, sv. 29.* Praha, SNPL 1955.
Marx, K.: *Kapitál. I. díl.* Praha, SNPL 1954.
Metodika výzkumu třídní a sociální struktury ČSSR 1978. I. a II. díl. Praha, ÚFS ČSAV 1979.
O přestavbě a kádrové politice strany. Rudé právo 28. 1. 1987.
Program urychlení sociálně ekonomického rozvoje. Politická ekonomie 1986, č. 2.
Pudlák, J.: *Kategorie produktivní práce v politické ekonomii.* Praha, Academia 1985.
Rukopisy „Grundrisse". II. díl. Praha, Svoboda 1972.
Rutkevič, M.: *O socialnych protivorečijach socializma.* Filosofskije nauki 1986, č. 5.
Sbliženije rabočego klassa i inženěrno-techničeskoj inteligencii socialističeskich stran. Praha, ČSAV 1985.
Valenčík, R.: *Analýza sociálně třídní struktury socialismu.* Politická ekonomie 1987, č. 3.
Valenčík, R.: *Sociálně třídní struktura v kategoriích politické ekonomie.* Politická ekonomie 1987, č. 9.
Zaslavskaja, T. — Ryfkina, R.: *Čto takoje ekonomičeskaja sociologia.* Nauka i žizň 1986, č. 9.
Zich, F.: *Sociální procesy.* Praha, Svoboda 1986.
XXVII. sjezd KSSS. Dokumenty a materiály. Praha, Svoboda 1986.

Резюме

Р. Валенчик: Политико-экономические истоки марксистско-ленинской социологии

Ленинское определение классов ориентирует на изучение определенности положения больших групп людей в системе производственных отношений. При применении к условиям развития социалистического общества напрашивается его развитие в рамках категориального аппарата политической экономии социализма, что, помимо прочего, позволяет установить также определенность положения отдельных социально-экономических групп в системе производственных отношений; эти группы создают внутриклассовую структуру или межклассовые слои. В статье рассматриваются некоторые возможности применения категориального аппарата политической экономии социализма при разработке вышеуказанных вопросов. Статья исходит из эволюционного понимания производственных отношений, их определяющей роли как общественного базиса и из проблематики их осуществления при посредстве деятельности людей. Производственные отношения рассматриваются с этой точки зрения как отношения обмена деятельностью и различаются два способа их реализации — при обмене и в рамках кооперации, что имеет большое значение для определения места управленческого труда в общественном разделении труда. Одновременно с этим подчеркивается значение анализа опосредствований, которые являются условием для того, чтобы разнообразнейшие виды конкретного труда стали производительными как в материальном, так и в социально-экономическом смысле. На основе этого конкретизируются отдельные признаки принадлежности к классу, или же социально-экономической группе, содержащиеся в ленинском определении классов. Это позволяет использовать категориальный аппарат политической экономии для анализа конкретно-исторических направлений развития социалистических производственных отношений, движущих сил этого развития, возможных искажений социалистических производственных отношений, встающих в связи с этим противоречий, путей их преодоления и барьеров, возникающих в этом процессе. Таким образом задуманные теоретические исходные точки вдохновляют марксистско-ленинские социологические исследования.

Summary

R. Valenčík: Political Economy Inspirations for Marxist Sociology

Lenin's definition of classes is aimed at the examination of the production-relational determination of large groups of people. When applied to the developmental conditions of the socialist society, it can be unfolded within the framework of the categorial apparatus of socialist political economy which, among other things, makes it possible to define the production-relational determination of individual socio-economic groups forming the intraclass structure or interclass strata. The paper points to some possibilities of applying the categorial apparatus of socialist political economy in this context. It proceeds from the developmental conception of production relations, their decisive role as a social basis, and problems of their implementation through the activities of people. From this point of view, production relations are conceived as relations connected with the exchange of activities, and two ways of their implementation are distinguished — in exchange and within the framework of cooperation, which is of importance in delimiting the position of managerial work in the social division of labour. Stress is simultaneously laid on the significance of the analysis of mediation, conditioning most various kinds of concrete work to become productive in both the material and socio-economic sense. Individual characteristics of the appurtenance to a class or to a socio-economic group, contained in Lenin's definition of classes, are concretized on this basis. This makes it possible to apply the categorial apparatus of political economy in analyzing the concrete historical trends of the development of socialist production relations, the motive powers of this development, contingent deformations of socialist production relations, contradictions arising therefrom, ways of their overcoming, as well as barriers emerging in this process. The theoretico-methodological starting points conceived in this way are an inspiration to Marxist-Leninist sociological research.